

LEKSIKOGRAFIK TALQINNI KOGNITIV MEZONLAR ASOSIDA BOYITISH: “AXLOQ” KONSEPTOSFERASINING LUG‘AVIY IFODASI

Bobojonova Shohsanam Sharifboyevna
Navoiy davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada izohli lug‘atlarda aks etgan “axloq” konseptosferasiga oid birliklarning kognitiv mezonlar asosida talqini tahlil qilinadi. Tadqiqotda “tarbiya”, “vijdon”, “nomus”, “andisha”, “uyat”, “halol”, “savob”, “adolat” kabi asosiy leksik birliklarning lug‘aviy izohi mikrostruktur va konseptual jihatdan ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, izohli lug‘atlarning “semantik minimum”dan konseptual izohga yaqinlashuvi, madaniy skriptlar va diskursiy kontekstlarning ahamiyati ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so‘zlar: axloq konseptosferasi, leksikografiya, kognitiv tilshunoslik, izohli lug‘at, mikrostruktur, madaniy skript, diskurs, konsept, semantik minimum.

Abstract. This article analyzes the interpretation of units related to the conceptosphere of “morality” reflected in explanatory dictionaries based on cognitive criteria. The study examines the lexical interpretation of such basic lexical units as “education”, “conscience”, “honor”, “thought”, “shame”, “honor”, “reward”, “justice” from a microstructural and conceptual perspective. It also sheds light on the scientific basis on the convergence of explanatory dictionaries from the “semantic minimum” to a conceptual interpretation, the importance of cultural scripts and discourse contexts.

Keywords: conceptosphere of morality, lexicography, cognitive linguistics, explanatory dictionary, microstructure, cultural script, discourse, concept, semantic minimum.

Аннотация. В данной статье анализируется интерпретация единиц, относящихся к концептосфере «морали», отраженная в толковых словарях на основе когнитивных критериев. Исследование рассматривает лексическую интерпретацию таких базовых лексических единиц, как «воспитание», «совесть», «честь», «мысль», «стыд», «честь», «награда», «справедливость», с микроструктурной и концептуальной точек зрения. Также освещаются научные основы конвергенции толковых словарей от «семантического минимума» к концептуальной интерпретации, важность культурных сценариев и дискурсивных контекстов.

Ключевые слова: концептосфера морали, лексикография, когнитивная лингвистика, толковый словарь, микроструктура, культурный сценарий, дискурс, концепция, семантический минимум.

Zamonaviy tilshunoslikda leksikografik talqin masalasi yangi bosqichga ko‘tarilib, unda so‘zlarning nafaqat semantik, balki konseptual va madaniy qatlamlarini ham ochib berish zarurati yuzaga kelmoqda. Ayniqsa, “axloq” konseptosferasiga kiruvchi birliklar inson ongidagi murakkab psixologik va ijtimoiy tuzilmalarni aks ettirgani sababli, ularni izohlashda an’anaviy yondashuv yetarli emas.

Shu bois, izohli lug‘atlarni kognitiv mezonlar asosida boyitish masalasi dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday yondashuv lug‘atni “semantik minimum” darajasidan konseptual izoh darajasiga olib chiqadi.

“Tarbiya” konsepti va leksikografik parametrlar.

“Tarbiya” konsepti axloq konseptosferasining markaziy komponentlaridan biri hisoblanadi. Uni izohlashda quyidagi parametrlar muhim: ijtimoiy-normativ mazmun; shaxs shakllanishi bilan bog‘liqlik; madaniy va pedagogik diskursdagi faollik.

Bunday yondashuv “tarbiya” leksemasini oddiy ta’rifdan kengroq – konseptual darajada talqin qilish imkonini beradi.

“Vijdon” konseptining kognitiv talqini

“Vijdon” odatda ichki nazorat, mas’uliyat va o‘zini baholash mexanizmini bildiruvchi birlik sifatida talqin qilinadi. Biroq kognitiv yondashuvda uning quyidagi jihatlari muhim: emotsional indikatorlar (vijdon azobi, ichki iztirob); diskursiv qo‘llanish (axloqiy baholash kontekstlari); madaniy skriptlar bilan bog‘liqlik.

Shu sababli, lug‘at maqolasida:

kross-havolalar (axloq, odob, xulq, tarbiya), frazeologik birliklar, real kontekstli misollar berilishi lozim.

“Nomus” konsepti va madaniy kod

“Nomus” birlik sifatida sha’n, obro‘ va poklik tushunchalarini o‘zida mujassam etadi. Ushbu konsept tarjimada muammoli bo‘lib, u milliy-madaniy xususiyatlarga kuchli bog‘langan.

Shu bois, izohda madaniy skriptlar ochib berilishi; faqat sinonimik ta’rif bilan cheklanmaslik; kontekstual misollar orqali me’yoriy vaziyatni ko‘rsatish zarur.

“Andisha” va differensial semantik belgi

“Andisha” konsepti o‘zini tiyish va ijtimoiy mas’uliyatni bildiradi. U “uyat” konseptidan quyidagi jihat bilan farqlanadi: “uyat” – reaksiya, “andisha” – oldini olish mexanizmi.

Mikrostruktur nuqtayi nazardan: derivatsion uyalar (andishali, beandisha), kollokatsiyalar (andisha qilmoq) konsept yadrosini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi.

“Uyat” va ijtimoiy nazorat mexanizmi

“Uyat” konsepti salbiy emotsional baho va ijtimoiy nazorat vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Uning: derivatsion shakllari (uyatli, uyatsiz), tipik birikmalari (uyatdan yerga kirish) konseptning periferiya zonalarini belgilaydi.

“Halol” va normativ-aksiologik mezon

“Halol” birlik sifatida joizlik va poklik mezonlarini ifodalaydi. Ushbu konsept: axloqiy baholash mezoni, diniy va madaniy diskurs elementi sifatida faol. Misollar (halol mehnat, halol luqma) uning aksiologik yukini kuchaytiradi.

“Savob” va transsendent baholash

“Savob” konsepti amaliy yaxshilik va uning ruhiy mukofoti o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi. Bu birlik: diniy diskurs bilan bog‘liq, natijaviy baholashga ega.

“Adolat” konseptining tizimli xususiyati

“Adolat” konsepti haqqoniylik va me’yoriy muvozanatni bildiradi. Uning talqinida: konseptual rol (yadro/periferiya), diskurs profili (huquqiy, ijtimoiy), baholash prosodiyasi asosiy parametrlar hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, izohli lug‘atlar “axloq” konseptosferasining faqat semantik yadrosini aks ettiradi. Biroq konseptning:

aksiologik, emotsional, diskursiy qatlamlari yetarlicha ochilmaydi. Shu sababli, kognitiv yondashuv asosida lug‘at maqolalarini boyitish zarur.

Xulosa qilib aytganda, leksikografik talqinni kognitiv mezonlar asosida boyitish: izohli lug‘atni konseptual darajaga olib chiqadi; “axloq” konseptosferasini tizimli aks ettiradi; til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jild. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010.
3. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent, 2012.
4. Mahmudova N. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent, 2018.
5. Rasulova G. Kognitiv tilshunoslik asoslari. – Toshkent, 2020.